

OM DEN FØLSOMME FORNUFT OG DEN FORNUFTIGE FØLSOMHED Psykoterapi som erkendelsesparadigme

Jette Fog

Indledning om at være kvindelig forsker i universitetets mandskultur. Dernæst understreges, med udgangspunkt i forholdet mellem forskersubjekt og forskningsobjekt, betydningen af forholdets symmetriske karakter, og endvidere nødvendigheden af en undersøgelse af forskerens kultur og psykologi som en del af de metodologiske overvejelser. Og, eftersom også psykologers psykologi er specificeret af køn, følgerigtigt en undersøgelse af, hvad kønsdifferentieringen betyder i det konkrete tilfælde.

Så følger et afsnit om den hårdnakkede dikotomi mellem følelse og forstand og dikotomiens kønspræg. Jeg udpeger den psykoterapeutiske aktivitet som erkendelsesparadigme: Her overskrides modsætningen mellem hjerte og fornuft, begge er nødvendige og forskellige kanaler for erkendelse. Vidensbegrebet kompliceres, og jeg indtager her intuitive og empatiske erkendemåder. Jeg hævder nødvendigheden af identifikatorisk viden, specielt i psykologiske begreber brugt om personen; knytter dette til det væsentlige forhold, at det menneskelige objekt har subjektivitet, og når tilbage til udgangspunktets påpegning af forholdet mellem forskersubjekt og forskningsobjekt.

Indledning

Jeg vil begynde med at snakke om mine tvetydige og ubalancerede fornemmelser over for spørgsmålet om kvindepsykologi og kvindepsykologiens særkende. Ubalancen har givet sig udslag i, at jeg ustandselig i skrivningen har befundet mig i en svar-position, og til tider også en for-svars-position. Der har i skrivningen været for mange deltagere, for mange ”stemmer”, med hvilke jeg var i diskussion.

Jeg vil rydde lidt op i ubalancen først. Få den af vejen ved at tematisere den.

På den ene side er det indlysende for mig, at det giver mening at snakke om både *kvindeforskning* og *kvinde*-forskning, og at snakke om det som noget, der har et særkende. På den anden side er der jo så mænd, der i vid udstrækning skriver/arbejder på måder, som jeg – løst – vil kalde kvindelige. Allerede her er der forvirring. Der er standardspørgsmål rejst i forbindelse med kvinde-forskning, og som oftest ikke rejst med reelle hensigter: Kan mænd lave kvinde-forskning? Skal kvindeforskning være om kvinder? Er alt lavet af kvinder kvindeforskning? Osv, osv.

Det som den terminologiske forvirring viser er, at det er letsindigt, at operere med en stram og eksklusiv definition af hvad kvindeforskning er, og jeg vil da i det følgende heller ikke gøre det. Jeg har desuden på fornemmelsen, at en sådan dikotom tankegang udtrykker en art dovenskab i erkendelsen af virkeligheden. Den forsøger at systematisere, men kommer til at båndlægge tankerne i kategorier, som er mere skarptskårne end virkeligheden er. I psykologisk henseende er det ikke muligt at systematisere 'det mandlige' og 'det kvindelige' entydigt, udtømmende og uden modsigelser. Det ville også være letsindigt at vove sig ud i sådan et projekt – en god del af de citerede forfattere, som det ses, er rent faktisk mænd. Dybest set er det heller ikke særligt betydningsfuldt for mig at få svar på ovenstående, ofte polemiske spørgsmål. De er for abstrakt formulerede til, at jeg kan få glæde af svarene.

I det følgende vil jeg forsøge at skrive mig til klarhed over, hvad det indebærer at være kvindelig forsker. Jeg skriver fra en kvindeposition, hvad det så betyder. Hvad det i hvert fald betyder er, at jeg altid er kvinde-forsker, om end ikke altid kvindeforsker. At kønsaspektet altid er der, altid er virkeligt for mig som et relevant spørgsmål, og at jeg således til stadighed må reflektere over, *hvad* mine kvindeerfaringer betyder, dvs altid reflektere kvindespecifikt: a) over det, jeg ser og undersøger, dvs over objektet b) over mig selv, som den, der ser og undersøger. Mere specifikt: Hvad betyder det for det, jeg ser, gør siger, at jeg'et som ser, gør, taler er et kvindeligt jeg?

Hvad det endeligt betyder at være kvinde-forsker er, at jeg taler fra en minoritetsposition. Universitetet er stort set mændenes, det er dem, som tæller. I egen og hinandens bevidsthed er de tunge drenge, og, det er fortrinsvist dem, som sidder i de faste stillinger. Forskningsmiljøet, forskningskulturen, er en mandskultur.

Jeg vil berøre det sidste spørgsmål først. Det kan formuleres som: hvad indebærer det at være én af universitetets løse fugle? Kvinderne er ikke blot i fåtal, de er også som oftest ansat i midlertidige stillinger. Og dernæst at være én af få kvinder i en mandskultur som den videnskabelige?

Det første spørgsmål – om det løse tilhørsforhold – kan besvares forholdsvis enkelt. Det medfører en kompliceret og ikke let administrerbar vrede og misundelse. På den ene side er jo allerede vi, som *kom* indenfor privilegerede. Vi skal være *taknemmelige* over også kortere ansættelser. På den anden side medfører livet som løs fugl en usikker eksistens med dårlig økonomi, dårlige, tidsbegrænsede og pressede arbejdsforhold, og endelig medfører det bedømmelse i tide og utide, hvis vi vil have plads ved de ansattes bord. I gode tider kan jeg smile skævt og sige, at jeg jo da i det mindste bliver læst. I mere svære tider synes jeg, det er ydmygende igen og igen at skulle lægge skrevne ord til mere eller mindre tilfældige menneskers mere eller mindre interesserede læsning. Og tag ikke fejl, jeg har fået en god behandling. I en hel konkret forstand har jeg ikke noget at klage over. Det er det, som gør sagen kompliceret. Min vrede er anonym, for så vidt. Den retter sig ikke mod konkrete personer, de kan jo ikke gøre for, at de kom til i tide, da vilkårene var gode. Den retter sig mod den grundliggende uretfærdighed det er, at nogle folk er privilegerede, og at andre skal bruge så mange kræfter på *at komme til*, at komme til at arbejde. Vreden og misundelsen er anonym, men der skal ikke så mange ube-

tænksomme bemærkninger til fra én af dem, som *sidder* på institutionerne, før den, på trods af både fornuft og rimelighed retter sig mod vedkommende. Hverken vrede eller misundelse er let at administrere, følelserne bliver lige så uretfærdige som det misforhold, der ligger til grund for dem.

Den anden del af spørgsmålet drejede sig om, hvad det indebærer at være én af få kvinder i en mandskultur. Som med det første spørgsmål er det også let at tabe balancen her.

På den ene side er det et utvivlsomt gode at befinde sig et sted, hvor folk bestræber sig intellektuelt. Jeg er min fars datter nok til at have stor fornøjelse og glæde af det. På den anden side er den videnskabelige kultur så helt utvivlsomt en mandskultur, og jeg er min mors datter nok til at kunne se det og blive ubehageligt berørt. Jeg bryder mig ikke om mændenes måder at vurdere hinanden på, og jeg bryder mig ikke om deres afhængighed af hinandens vurderinger. For så vidt intellektuelt arbejde er en kollektiv bestræbelse, så er der meget, som modarbejder dette i den intellektuelle kultur. Og jeg er bange for at blive fanget ind af dens ufornuft og u-saglighed, bange for at deltage i de måder, hvorpå man i et intellektuelt miljø nedgør hinanden under sagligt dække. Bange selvsagt, fordi jeg kan blive fristet.

Nået hertil siger kvindernes stemmer: *Oprør*, og så totalt som muligt. Videnskaben er mændenes, i bund og grund infiltreret af mandslogik og mandsherredømme. Undertrykkende, – og altid det – for et kvindeperspektiv. Blind og gold og uden evne til at fatte livets fylde. Vi har intet godt at håbe på fra deres side – mandsværk er mandsværk, og et mandsværk kan ikke fatte, hvad det er, som er kvinders liv og virksomhed.

Ud fra dette perspektiv er segregeringen så hel som i gamle dages kirker – mænd og kvinder på hver sin side. Vi har mandsforskning, mandsværk. Og vi har kvindeforskning, kvindsværk, og intet findes, som ikke kan placeres på hver sin side af kirkegangen, hvad enten det nu stemmer overens med selvforståelsen eller ej. I modsætning til gamle dages deling langs kirkegangen, kan der her være renegater, men det er så også det, de er – de har ladet sig friste til at spise af kundskabens træ *sammen* med Adam, og det er udvisningsgrund.

Jeg er del-hjertet. Jeg kan godt høre, hvad kvinderne siger. Og jeg vil gerne spise af træet – og gerne sammen med – i hvert fald nogle af de tilstedeværende Adam'er.

Jeg vil i det følgende bestræbe mig på ikke at blive fanget ind af min egen delhertethed. Jeg vil fremstille nogle erkendelsesveje, uden polemik med forhåndenværende stemmer, mandlige som kvindelige.

Tilbage til hvad det indebærer, når jeg siger, at jeg skriver fra en kvindeposition. Det som det i hvert fald betyder, er, at jeg fastholder kvindeinklen – simpelthen fordi den er min. Den er der i alt, hvad jeg foretager mig, er der som et spørgsmål, som kræver stillingtagen.

I det følgende skriver jeg således *fra* mit perspektiv som kvinde, og det indebærer, at jeg tager visse ting for givet. Jeg vil som sagt så vidt muligt bestræbe mig på ikke at lade mig lokke ind i polemiske positioner, og jeg vil bestræbe mig på, ikke at argumentere med de stemmer, som jeg kender til og hører for mit indre øre. Det, som dette betyder, er så også, at den kvindespecifikke synsvinkel er der, snarere som implikationer af det, jeg siger, end som noget

selvstændigt tematiseret. Strengt taget mener jeg ikke, at det er gør ligt at snakke om eksklusivt kvindelig videnskab. Og det er godt nok. Det som kvinder kan bidrage til videnskaben med, er noget som videnskaben trænger til.

Før jeg går videre, vil jeg uddybe dette en smule.

At kvinders subjektive og objektive verden ikke kan fattes af videnskaben og af videnskabelig tænkning, er dybest set ikke et kvindeproblem, men et videnskabeligt problem. Det er selvsagt generende for os at se os ufuldstændigt eller fejlagtigt fremstillet. Men det er fatalt for psykologien, som derved får slagside på flere måder — dels er jo halvdelen af menneskeheden ufuldstændigt fremstillet, og dels kommer man til at almenføre på et ufuldstændigt eller fejlagtigt grundlag. Man mangler, eller har ufuldstændigt/forkert begreb om kvinders psykologi, og det bliver uklart i hvilken udstrækning almenpsykologien i virkeligheden er mandpsykologi.

Det næste spørgsmål er så *hvordan*, man kan eller skal undersøge kvindelighedens psykologi, for nu at kalde den det, som den er blevet kaldt. Kan man gøre det med gængse videnskabelige tilgangsmåder, eller skal der noget specielt til?

Kvinder har hævdet, at der behøves "en anden" videnskab, "andre slags" erkendelse og "en anden" metode. Jeg vil ikke formulere det sådan. For det første bliver det, sådan formuleret, for uspecificeret, og løber en nærliggende risiko for at ende i en abstrakt negation af det, som Uffe Juul Jensen på et seminar på Psykologisk Institut (foråret 1984) kaldte "foryldningerne", de ideologiske forsiringer, som spinder sig hen over en given videnskabelig praksis. Dels er det tidsspilde at bruge sin tid på at kæmpe mod forsiringer, og dels kommer man i en sådan diskussion meget nemt til at hælde børn ud med forhåndenværende badevand. Lad mig uddybe omkring metode: På den ene side har vi en metodologisk *rigiditet*. Og som en negation af dette har vi på den anden side en metodologisk *ligegyldighed*. Ophævelsen er for mig at se en slags metode-pluralisme, som anerkender, at der kan være forskellige måder at gå til værks på i undersøgelsen af et givet fænomen, men hvor der i hvert tilfælde kan stilles et berettiget krav om *begrundelse for valg* (Fog, 1979, Fog, 1982).

Metodevalg er ikke et apriorisk valg, en reflekshandling. Og det er heller ikke sådan at valg af "den rette" metode afgør, hvorvidt et stykke forskning er videnskabeligt eller ej.

På den anden side, — at man ikke kan gøre aprioriske valg, betyder så heller ikke, at der ikke er valg at gøre, og, vigtigt nok, det betyder ikke, at en hvilken som helst metode (eller måske endda, ingen metode) er så god som en hvilken som helst anden. Svaret på rigiditet er ikke at sige, at spørgsmålet om metode er futilt. Rigiditeten er ikke besvaret ved ikke at tage sig af spørgsmålet og ofre det omhu. "To be free after all is not to be undisciplined. I should say that the discipline of the imagination may in fact be the essential method or technique of both art and science. It is our Puritanism, insisting that discipline means repression or punishment, which confuses the subject (Le Guin 1979, p. 31). Ligegyldigheden og rigiditeten er to sider af samme slags, begge abstrakte, og begge enige om at sige, at refleksioner over metodespørgsmål dybest set er overflødige. Begge identificerer metodevalg med videnskabelighed. Det ene hold taler med store bogstaver om VIDENSKABELIGHED. Det an-

det taler om forfejlede, mandlige, videnskabelige idealer. Man kan sige, at de sidste protesterer imod en rigid, scientistisk og forkert løsning (forkert fordi apriorisk) på et reelt spørgsmål og protesterer på en måde, så selve spørgsmålet overses.

For mig at se, er det så mere rigtigt og frugtbart, at kaste sig ud i en *konkret* kritik af det som er, og *derigennem* få denne "anden", "alternative" videnskab/erkendelsesmåde/metode specificeret og konkretiseret.

Alle metoder og måder at erkende på er i en bestemt forstand objektbundne. Og er det sådan, at kvinders liv unddrager sig gængs videnskabelig undersøgelse (hvad det så måtte betyde) ja, så må man naturligvis finde en anden måde at gå til værks på. Men igen her – en *bestemt* anden. Metoden er et redskab, og hvilket redskab, som er mest formålstjenligt, bestemmes af objektet, bestemmes af, hvad man skal opnå med metoden. "A means is rational only insofar as it is genuinely applicable to the problem to be studied"; (Devereux, 1967, p. 117). Hvilket turde være indlysende, men det er en pointe, som forsvinder i det øjeblik, man fører metodediskussion som en abstrakt diskussion, uafhængigt af objektet. Jeg vender tilbage til dette.

Det er fuldt muligt og højst sandsynligt, at der er aspekter af kvinders psykologi, som er vanskelige at indfange med forhåndenværende midler. Men det er et *konkret* problem, som kræver konkret problemløsning. Og løsningen indebærer, vil jeg tro, kun i sjældneste tilfælde en total forkastelse af det, som foreligger. Snarere en modifikation eller tydeliggørelse af det foreliggendes *relative* brugbarhed og gyldighed. Det, dette imidlertid *kan* indebære, er en grundlæggende kritik af psykologien som videnskab. Og dette fordi man i en sådan analyse af den relative brugbarhed og gyldighed med nødvendighed tvinges til at tage *forudsætninger* op. Forudsætninger for metodevalg, for erkendemåder, for videnskabelig aktivitet som sådan.

Refleksioner over forskersubjektet

Bakan (1969) siger om adskillelsen mellem forskeren som person og forskeren som forsker: "Methodologically" it differentiates between the man in his functioning as a scientist and in his functioning as a human being. This distinction is both unfortunate and unreal." (p. 51). Og han anbefaler, at psykologer, som forsker skal være "more aware of the factors associated with the knowledge-getting process. We need to become more aware of the operation of psychological and cultural factors in our own research operations, for they largely constitute the operations of our investigatory work. What we ordinarily call methodology needs to be expanded to include the culture and psychology of psychologists." (Bakan 1969, p. 49).

Lad os se på, hvad dette indebærer for forskersubjekt og forskningsobjekt. Det forskende subjekt er altid, som ethvert individ med nødvendighed et subjekt specificeret af køn, og i refleksioner over forskersubjektet og dets relation til sin forskningsgenstand, må den mulige betydning af kønsspecificeringen overvejes. På et mere konkret niveau end "subjekt-objekt niveauet" er forskeren et individ, og dvs at jeg som sådan, har et kvindeperspektiv, fornet

af kvindeerfaringer, kvinde(for)forståelser.

Om kønsspecificeringen betyder noget, må vise sig i det konkrete tilfælde. Det er et empirisk spørgsmål. Det, jeg har sagt indtil nu, er blot, at *det må overvejes*, og overvejes *hver gang*. Jeg vil i det følgende uddybe dette noget.

Kønsrefleksioner

Jeg vil i det følgende se, hvorhen Bakans krav om at medinddrage refleksioner over forskersubjektet som en integreret del af forskningsprocessen fører os, når vi også inddrager kønsaspektet.

Forskersubjektet udtrykker som oftest sig selv som kønsmæssigt neutralt, med mindre det netop er kønsdifferencieringen, som tematiseres. Men kønsmæssigt neutrale væsener findes jo ikke i virkeligheden, forskeren er altid af køn.

Spørgsmålet er så, om denne kønsmæssige specifikation betyder noget for det pågældende stykke forskning?

Det spørgsmål kan besvares på forskellige niveauer, men vigtigst er nok, at det *ikke* kan besvares i al abstrakthed og uafhængigt af dette stykke forskning. Svaret må blive her, som ofte ellers, ”det afhænger af —” de konkrete omstændigheder. Og det det for mit vedkommende indebærer er refleksion over mit perspektiv som kvinde, overvejelser over, hvordan jeg relaterer mig til det, som jeg udforsker. Som vi ved fra sociologien og psykologien, gør det en forskel, om man er kvinde eller mand på talrige emotionelle, kognitive, interaktionelle dimensioner, og eventuelle forskelle optræder således også, når der er tale om kvindelige og mandlige *forskere*. Kvindelige forskere har en socialisering som piger og kvinder, hvilket indebærer, at det som siges om kvinder generelt, naturligvis også gælder for forskere. Og i den udstrækning specifikke kønserfaringer gør en forskel — i tænkemåder/erfaringsmåder/handlemåder, så gør de det også i forskningen. Dette forekommer symptomatisk nok mere indlysende, når vi snakker om kvinder, men gælder selvsagt lige fuldt for mænd. Læs sætningen og indsæt ’mandlige forskere . . .’. Kvindelige forskere har køn, mandlige har ikke. De er forskere, slet og ret.

Vores erfaringer er altid konkrete og specifikke erfaringer, og de er altid erfaret gennem en kønsidentitet og som sådan formet gennem denne procesring. Det er måske ikke så interessant i sig selv, men det som *er* interessant er implikationerne af dette, nemlig at realiteterne gør det nødvendigt at gå videre med en konkretisering og specificering af spørgsmålet til: Har det betydning i *dette* forskningsprojekt, at jeg er mand/kvinde? Og dernæst — hvilken betydning har det?

Det kan være, at spørgsmålet er vigtigere end svaret, og det kan være, at én af kvindeforskningens hovedfortjenester er, at den tager hånd om denne problemstilling og afløser det kønsmæssigt neutrale forskersubjekt, som den illusion han er. I dette tilfælde er det nok lettere at være kvindelig forsker, vi får ikke lov til at svæve i den illusion. Vi er minoriteten og ramler ind i majoritetens selvfølgeligheder. Den sektion af menneskeheden, som åndsarbejdere udgør, udgøres stort set af mænd. Hvilket indebærer, at man som kvinde i be-

stemte henseender er ”anderledes”, og hvilket *også* indebærer, at man som mand ikke *bliver* konfronteret med og kun i særlige tilfælde konfronterer sig med spørgsmålet omkring kønsspecificeringens betydning i forskning og for forskning.

Hvis det således er sandt, at det er vigtigt at interessere sig for forskersubjektet, og det betyder at starte en refleksion over det perspektiv, hvorfra en given undersøgelse foretages, så indebærer det også, at en sådan refleksion må inkludere en refleksion over og om, hvad kønnet betyder i en given sammenhæng. Man kan selvsagt ikke foruddiskontere undersøgelsens resultat, det kan jo være, at det konkret *ikke* betyder noget. Det at blotlægge forskningsprocessen, og det vil i denne sammenhæng her sige anerkende, at forskeren altid og med nødvendighed er et *individ*, som er i aktiv relation med sin omverden, indebærer, at man forpligter sig på bestemte, relevante spørgsmål, som omfatter en blotlægning af de konkrete betydninger af at være henholdsvis mand eller kvinde, en blotlægning, som kunne indbefatte konkrete materielle produktionsbetingelser, og de intellektuelle og emotionelle struktureringer, som følger af den kønsdifferenterede opdragelse.

Hovedspørgsmålet er – gør det en forskel, at jeg er kvinde/mand for denne forskningsproces og dermed for dens resultat? Og uanset om svaret er ’ja’ eller ’nej’, så hører det hjemme i metodeafsnittet, som reflekterer over den bestemte relation mellem forskersubjekt og forskningsobjekt, der udspiller sig i virkeligheden.

Konkluderende kan jeg sige, at det foregående indebærer, at alle, mænd som kvinder må overveje, i hvert enkelt tilfælde, hvad det betyder for deres forskningsprojekt, at de er kønsvæsener: Med hensyn til valg af område, til for-forståelser, til måder at gå til værks på, til kønsspecificerede måder at tænke og skrive på og endelig med hensyn til, hvad der kommunikeres, og hvad der ekskommunikeres.

Min snak er ikke eksklusiv kvindelig. Jeg hævder ikke, at jeg snakker som kun en kvinde kan det, og jeg hævder ikke, at de erkendemåder jeg snakker om – er måder som *kun* kvinder kender til og behersker. Negationens logik er imidlertid at sige det, den ikke siger, og det positive udsagn i det negative er nok, at jeg som kvinde står i en – for såvidt privilegeret-erkende-situation, hvor jeg bliver mindet om, at det er uholdbart at tage noget som helst for givet. Ved at være kvinde, må jeg ustandseligt *forholde mig* til konteksten og til mig selv som en delhjertet del af denne.

Fordi kvindelige forskeres historie og hverdag er en tilværelse, som er – i en vis udstrækning forskellig fra, i en vis udstrækning i modsætning til det vi foretager os på universitetet, har vi i højere grad været nødsaget til at lade refleksioner gælde også vores kønsmæssige eksistens og relation til det vi gør. Vi har i nogen udstrækning været *tvunget* til at tænke kønsspecifikt.

Det pres som kvindebevægelsen har ydet, hvad enten det nu har været formidlet af konkrete enkeltpersoner, eller af ”kvindebevægelsen-i-vores-hoved-og-hjerte”, har været uvurderligt, som anfægtelse og som krav, og kravet har i vid udstrækning været det krav, som Bakan (op.cit.) stiller, nemlig om at medinddrage de erfaringer, vi har som kvinder, når vi forsker. Aldrig splitte person og forsker. Og aldrig glemme, at forskeren er en *kvindelig* person med

den socialisering og med den dagligdag, som på bestemte måder adskiller sig fra mandlige forskeres.

Når en realitet og et begreb som kvindeforskning er opstået, er det fordi der en overgang blev plads til den på universiteterne, og fordi kvinder har haft behov for at få deres virkelighed, og bedre end det er gjort, klarlagt. Kvindelige forskere har haft en barndom som pigebørn, de har dertil ofte en dagligdag med konkrete gøremål, herunder vigtigst omsorgsrelationer, og de har en hverdag, hvor de på 1000 måder ser, at kvindeundertrykkelse er en realitet. Dette har givet et perspektiv og en forståelse, som ikke i tilstrækkelig grad har været fattet af og indbefattet i videnskaben om det menneskelige.

Dikotomien mellem følelser og forstand

Inden jeg går over til at snakke om erkendeformer, som går ud over den bevidste og diskursive tænkning, bliver jeg nødt til at opholde mig lidt ved den kulturelt satte dikotomi mellem følelse og forstand.

Det er vanskeligt at skrive *om* den. Man ender meget nemt *i* den. Men jeg forsøger mig.

Dikotomien kan udtrykkes på forskellige måder, som f.eks. modsætningen mellem hjerte og fornuft, mellem subjektivitet og objektivitet, mellem emotion og kognition, mellem ubevidst og bevidst, mellem følelse og fornuft og mellem det kvindelig og det mandlige.

Pascal udtrykker det således ifølge Thielst: "Hjertet har sine grunde, som fornuften ikke kender grund for; man ved det i tusinde ting" (Pensees, posthumt) Psyke & Logos, nr. 1, 1984, p. 20). Jeg vil ind imellem vende tilbage til citatet og foreløbigt blot lade det være. Dikotomien gennemsyrrer kulturen i den vestlige verden, og som tankeform har den båndlagt tænkningen og henvist den til løsningsforsøg, *inden for* modsætningen – man har skiftevis stillet sig på følelsernes eller fornuftens side og har derfor haft vanskeligheder med at tematisere selve *relationen mellem* fornuft og følelse og mellem den følsomme fornufts eller den fornuftige følsomheds relation til omverdenen.

Dikotomien er i vid udstrækning specificeret på køn (Thielst, p. 30). Mænd er bestyrere af den rationelle tanke, mens kvinder har hjerte for børn og dyr. At modsætningen er fordelt på køn, skaber problemer – for mændene betyder den dikotome opdeling et sensitivitets- og emotionalitets afkald, mens det for kvindernes vedkommende betyder et rationalitetsafkald.

Thielst siger i begyndelsen af sin artikel "Følelser er det modsatte af tanker/erkendelse, --" og lidt senere "følelserne forvirrer den rene tænkning ("den rationelle mandlighed")" (p. 11).

Spørgsmålet er først, hvad sådanne udsagn siger noget om, og dernæst hvorvidt der er tale om et nødvendigt modsætningsforhold. Een ting er sikkert, hvis man stiller spørgsmål på modsætningens grund, så får man også svar, der bibeholder og cementerer modsætningen.

Jeg vil senere i artiklen vise, hvordan vi ved at undersøge, hvad der sker i psykoterapi, kan få denne modsætning mellem hjertets og fornuftens erkendelse blødt op. I den erkendelsesproces som en terapeutisk proces er, er begge

typer erkendelse nødvendig. Og en beskrivelse, som ikke tager begge med, er slet og ret en halv beskrivelse. Foregribende kan jeg sige, at erkendelse er andet og mere end kognitiv erkendelse, eller sagt på en anden måde, intellektet er én af flere kanaler for erkendelse.

”Så længe vi kun vil regne den diskursive symbolfunktion for bærer af vore tanker og forestillinger, så må ”tænkning” i denne begrænsede betydning betragtes som vor eneste form for intelligensvirksomhed. Den begynder og ender med sproget; -- En teori med så besynderlige konsekvenser er i sig selv en mistænkelig affære”. (Langer, 1969, p. 96). Fejlen ligger ikke i ræsonnementet, men i forudsætningen, som er, at ”ethvert symbolmedium er diskursivt.” (ibid).

Fejltagelserne får konsekvenser også for opfattelsen af følelserne. De bliver i en bogstavelig forstand uden betydning, de unddrager sig undersøgelse, og de udsiger intet:

”Disse to grundantagelser går hånd i hånd: 1) *At sproget er det eneste middel til at artikulere tanker*, og 2) *at alt hvad der ikke er udsigelig tanke, er følelse*. De er forbundet, fordi al ægte tænkning er symbolsk, og udtryksmediets grænser derfor virkelig er vores forestillingsevnes grænser. Derudover kan vi kun have blinde følelser, der intet registrerer og intet meddeler, men som må finde afløb i handling eller selvudladning, i gerninger eller skrig eller andre impulsive tilkendegivelser.” (ibid, p. 95).

Jeg vil opholde mig lidt ved Peter Thielsts artikel og ved opretholdelsen af dikotomien.

Når man ser på artiklen, er det mest slående de abstrakte vendinger, hvori man (til og med Thielst) snakker om både følelser og fornuft. Der mangler i udpræget grad den kontekst, som er den eneste, der kan give følelsen og fornuften mening. Og som kan lære én, hvilken reaktion som nu er en adekvat reaktion. Har man ikke den kontekst, som hjertet eller hovedet svarer på, er det da også ganske rigtigt umuligt at skille følelse fra føleri, ligesom det vil være umuligt at vurdere, om der er tale om fornuftig brug af hovedet, eller om tør og gold intellektualiseren. Thielst nævner, at nu om dage er det sådan, at folk i stedet for at argumentere for et standpunkt siger ”jeg føler —”, og i stedet for at fortælle, hvorfor en film eller bog gør indtryk, ”fortæller (man) henført, hvor ’spændende’, den er, og hvilke ’stærke oplevelser’, den igangsætter.” Og han taler om ”flygtig inderlighed.” Jeg ved nok, hvad han snakker om, men alligevel tror jeg, det er en vildledende snak, som efterlader læseren i den fejltagelse, at man ved at se på følelsen selv, ukompliceret kan bedømme, hvorvidt den er en adekvat ytring på det foreliggende, eller om den rummer sentimentalitetens fordobling. Det *kan* jo strengt taget være passende at svare på en film med et oplevelsessvar, og det *kan* til tider være mere passende end at give en redegørelse for, hvordan den ramte ens kognitive strukturer.

Ved at vrænge gør han det hele mere enkelt, end det er. Han sparer sig for en undersøgelse ved uden videre at klassificere følelsesmæssig reaktion som føleri. Og det er en kortslutning, som ikke tager hensyn til, hvad der *reageres overfor*, og som derfor ikke kan — er udelukket fra at udtale sig, om hvorvidt der er tale om følelse eller føleri. Såvel som en argumentation eller en forklaring af, hvorfor det her er en god bog kan være et forsvar mod det, der er vær-

re, så kan naturligvis også svar i oplevelseskategorier være et forsvar. Pointen er blot, at følelsen eller argumentationen må ses i sin kontekst, før man kan afgøre dens funktion. Jeg tror, det er sådan, at man kun kan opretholde den slags snak ved at snakke så abstrakt. Spørgsmålet er, om ikke selve dikotomien er afhængig af abstraktionsniveauet. Når man konkretiserer, hvad det er, man snakker om, er det f.eks. svært at se, hvorfor spontanitet og selvindsigt nødvendigvis skulle stå i modsætning til hinanden. (p. 25).

Det ser ud som om problemet reproduceres – hvad enten man så tager fornuftens eller følelsernes parti, og for mig at se sker dette, fordi forfatterne snakker så abstrakt. Hverken følelserne eller fornuften har jordforbindelse, de handler i gengivelsen her kun om sig selv. Hvis man konkretiserer, så må man også følge den logik, som siger, at man skal undersøge en følelse ved at se bort fra den, rette blikket mod dens genstand. Dvs. ikke tale om følelser i løs vægt, men tale om den bestemte følelse over for det bestemte fænomen. En følelse er, mestendels, en *bestemt* følelse, i begge betydninger af bestemt.

Jeg tror, det er vigtigt at fastholde konkretiseringen, og foregribende vil jeg sige, at det blandt andet er en sådan konkretisering, som sker i terapi. I en vis forstand kan man sige, at det, der sker er, at følelser kan blive fornuftige, nemlig i den forstand, at de finder deres rette objekt og kommer til at handle om det, de egentlig handler om.

Der er jo ikke noget i sig selv ufornuftigt i en lidenskabelig kærlighed, hvis kærligheden og lidenskaben ellers gælder den person, den er rettet imod. Og der er intet, der strider mod fornuften i en dyb sorg over tab af én, man holder af, ligesom det kan være fornuftigt at være bange, hvis der er grund til det. Men det er *ikke* fornuftigt at lade sig overvælde af angst over ”ingen-ting”. Man kan måske så lære sig at *kontrollere* angsten, om end jeg ikke tror, at jeg ville bruge det ord – i hvert fald ikke i den negative betydning, som Thielst gør det. Snarere end kontrollere ville jeg sige: Jeg kan i det terapeutiske forhold/den terapeutiske proces lære angsten at kende, og dvs. finde dens grund og dens objekt. I og med at følelsen får grund og objekt, er den ikke mere fritflydende, og jeg ikke mere overvældet/overskyttet. Følelsen er blevet transformeret fra at være en global og uspecificeret til at blive en specificeret, grænsesat, begrænset følelse. Den er blevet *bestemt*. Og dermed er det blevet en følelse, som jeg kan handskes med, handle overfor, gøre noget med.

Man kunne måske sige, at følelser kun kan kategoriseres i relation til deres genstand: Der er dem, som *har* en genstand, de udtrykker et bestemt forhold til et bestemt objekt. Og så er der dem, som fortrinsvist refererer til selvet, og hvor objektet er relativt tilfældigt, forskudt eller mangler helt. De første er adekvate ytringer i og på en given situation. Der er erkendelse i dem, og udtrykket er et adekvat udtryk for en realistisk omverdensforståelse. De sidste er projektioner af selvet ud på omgivelserne, relationen til verden som sådan er mere eller mindre kappet. De følelser er egocentriske, idiosynkratiske og som erkendelsesredskaber ikke uden videre til at stole på. Lad os tage den legendariske løve under sengen. *Er* der en løve, er barnets angst realistisk og begrundet. Er løven en projicering af hans eget indre kaos, så er det et andet problem, vi har for os. Så handler angsten om selvet.

Pointen her er, at når følelser sættes i modsætning til fornuft, så opfattes

følelser som sådan som irrationelle, som selv-relaterede blot og bart, og som manglende omverdensforbindelse. Og sådan er det jo ikke.

Og når kvinder gør vrøvl, så opfattes deres følelsesudtryk som hysteri, og ikke som udtryk for muligt misforhold i verden. "Kvinder og galskab" spiller på denne dobbeltbetydning og rummer en kritik af det, som i en egentlig forstand er en kortslutning, en direkte slutning fra udtryk til mening eller betydning.

Man finder vel næppe de to følelseskategorier i ren form, mine følelser over for en bestemt person kan i overvejende grad være objektrelaterede, men der vil formodentlig altid være projicerende elementer blandet ind i dem. Og selv i de mest selv-relaterede følelser, vil der altid være dele/aspekter/elementer, som handler om objektet. Men i hovedsagen er det rigtigt, at følelser kan kategoriseres sådan.

Erkendelsesmåder

Jeg vil i det følgende snakke om måder at erkende verden på, og jeg vil her læne mig til erfaringer fået gennem terapi og forskning i terapi¹. Når jeg har valgt terapeutiske situationer som erkendelsesparadigmer, og når jeg i det hele taget bygger på tankegange, som stammer fra at have fået, have givet og at have overværet terapi, så er det, fordi jeg i de terapier, som jeg har erfaring med, mere end noget andet sted har set "andre" erkendelsesformer i anvendelse. Og fordi disse former kan sige noget mere alment om erkendelse som sådan. Blandt andet kan de i praksis overskride den kulturelt satte dikotomi, som blev omtalt i sidste afsnit. Jeg benytter tanker og inspiration affødt af mit praktiske og teoretiske arbejde med terapi, men vil i øvrigt mene, at den terapeutiske proces er et særtilfælde af en dialogisk kommunikativ proces. Træk af processen mellem subjekt og objekt i den terapeutiske proces findes i mellem menneskelige situationer som sådan, hvilket indebærer, at de også findes – ofte uerkendte – i videnskabelige sammenhænge mellem forskersubjektet og hendes humane forskningsobjekt (Fog, 1984).

De grundliggende matricer for non verbale, ikke diskursive erkendeformer findes i omsorgsarbejdet, i forældrenes omgang med det spæde og lille barn. Erkendeformer som intuition, empatisk forståelse, identifikatorisk viden etc. er strengt nødvendige, når man skal have med børn at gøre, hvis disse skal udvikle sig til voksne, der er i stand til at vide, at det humane objekts særkende er subjektivitet. Ser man et barn kun med hovedet, ser man det overhovedet ikke. Dette gælder for så vidt også for voksne.

Hvis dette er rigtigt, implicerer det, at man inden for vores fag ikke kan nøjes med at bruge hovedet. Et vist mål af det, som jeg vil kalde identifikatorisk viden er en nødvendighed for at se rigtigt. Objekt og subjekt er af samme slags, og objektet unddrager sig subjektets erkendelse, hvis ikke subjektet ser det, som det er – et humant væsen, og det vil sige et objekt med subjektivitet, et objekt, som står i en kognitiv-emotionel erkende-hensigts-handle relation til sin verden. Man kunne anvende omsorgsrelationen mellem forælder-barn som erkendelsesparadigme, men jeg foretrækker den terapeutiske relation, som i

manget og meget kan betragtes som en analog til omsorgsrelationen. Det er en analog, som kan implicere *voksne* mennesker, dvs. kognitivt og emotionelt udviklede mennesker, hvor subjekt og objekt er i en bestemt erkende-, handle-, samhandlesituation.

Hvis man kalder selve erkendelsesprocessen for en *relation*, hvis man siger, at det som sker i erkendeprocessen er, at det erkendende subjekt relaterer sig til verden – her, det erkendende subjekt relaterer sig til et objekt –, så er det vigtigt at undersøge af hvilken art denne subjekt-objekt-relation er.

Det, som er et særtræk i den terapeutiske relation er, at terapeuten udvikler særlige evner – eller rettere, hun udvikler mere raffinerede og specialiserede udgaver af kapaciteter, som er humane egenskaber – intuition, empatisk formåen – og udvikler dem som professionsegenskaber. Man kan sige, at det som terapeuten skal have i eminent grad, er det som enhver mor må have, i hvert fald i rudimentær form, hvis hendes barn ellers skal udvikle sig menneskeligt. En udelukkende teknologisk know-how gør det ikke. (Fog 1979, Spitz 1975).

Terapeuten må frem for noget have sans for det konkret menneskelige, og ikke lade sig distrahere af stereotyper, for-domme, forhåndskategoriseringer, for tidlige klassificeringer. Hun må *se* og opfatte klart og realitetsnært, ikke projicere, og dette indebærer, at egne uafklarede følelsesmæssige problemer ikke må stå i vejen for intuitions-, perceptions-, kognitions- og handleevne. Hun må besidde ”den menneskelige sans” (Mammen, 1983) og besidde den i en grad, så den kan benyttes som redskab i den terapeutiske proces.

Hun må i terapien gøre brug af såvel emotionelle som kognitive kapaciteter. Når jeg finder *terapien velegnet som erkendelsesparadigme*, er det, fordi det her er en etableret sandhed, at erkendelse er en mere kompliceret sag end som så. Man kan ikke drive terapi med hovedet alene, om end det er en lige så vigtig og rigtig pointe, at man heller ikke kan undvære det. Aktiviteten kræver en *integreret* emotionel-kognitiv forståelse af anden, selv og situation.

Jeg vil senere i artiklen snakke om, hvad det indebærer at have viden om det menneskelige, om mennesker og om menneskelige sammenhænge, men før det, vil jeg skrive om viden og begreber på tre forskellige måder: I) Man kan have viden uden at vide, hvad det er, man ved. II) Man kan have begreber uden at have begreb *om* det, som begrebet skulle fatte. III) Og endelig kan man, som terapeuten, have praktiske begreber, dvs. begreber som *viser sig* i de indgreb, hun *gør* over for personen. Jeg vil altså i dette afsnit på forskellig vis tematisere nogle træk omkring viden, eller måske snarere omkring det at vide.

I Om at at vide, uden at vide, hvad man ved

Jeg vil starte et lidt andet sted end i terapien, nemlig ved vitsen og dernæst ved kroppen.

Man kan have viden uden at have begreb for eller om denne viden. Et udtryk for dette er reaktionen over for pointen i en vits. Man ler *før*, man ved, hvad det er, man har forstået. At forstå en pointe er at le. Man forstår den først på et ikke-verbalt eller verbaliserbart plan, og så først derefter, kan man, om nødvendigt finde ud af for sig selv og fortælle andre, hvad det

var, der var morsomt og hvorfor. Det morsomme, pointen, ligger i det *spontane* møde mellem vitsen og mig. Skal vitsen forklares, tages ind skridt for skridt af de kognitive strukturer, så taber den sit væsen. *Skal* den forklares, fungerer den *ikke*. På den anden side: *Hvis* jeg ler, så *har* jeg forstået, og det gælder hvad enten jeg kan forklare i ord, hvori det morsomme består eller ej.

Vi kan også snakke om kropslig viden som en viden, der ikke *uden videre* kan sættes i diskursiv tale, og uden at dette faktum gør den kropslige viden til ikke-viden. Vores krop har en historie. Vores kropslige reaktioner og reaktionsmønstre bygger på psykosomatiske erfaringer. Vi *ved*, at det er godt at blive rørt ved. Eller vi *ved*, at det er dødsensfarligt. Vi *ved*, at hvis vi bliver truet psykologisk, på vores eksistens, så må vi forsvare os – udvikle astma-, allergi-, migræneanfald, eller få os et mavesår. Og vi *ved*, at hvis vi er ved at falde fra hinanden, *så må vi tage os sammen*, lade musklerne danne et beskyttende panser. Vi ved det ikke nødvendigvis i ord, men vi gør det. Og vi kan også godt vide og ikke ville det, og dog gøre det: Den psykosomatiske erfaringsdannelse/viden er stærkere end de begreber, vi kan bruge om den. I sådant tilfælde er krops-sjæl dualismen en fænomenologisk realitet. Kroppen ”ved”, at vi trænger til beskyttelse og ruster sig til at værne om sjælen. Reaktionen er mestendels dysfunktionel, bedre reaktioner kunne tænkes. Men det hjælper os ikke, ad tankens vej kan kroppens – måske uddaterede viden ikke korrigeres. Den somatiske viden skal ”oversættes” til en psykologisk, og de to typer viden integreres. I terapien skal vi fatte kroppen og dens løsrevne erfaringsdannelser, gøre dem til vores egne, begribe dem.

I det følgende vil jeg prøve at udfolde erkendelsens vej fra en viden, som ikke kan formuleres, til en begribelse af en situation, klar og bestemt nok til at handle på. Eksemplet er fra et terapeutisk arbejde, en supervision af G.’s arbejde med Poul på tre år.

G. kommer, fordi hun mærker i sit somatiske system, at ”noget”, uvist hvad, er galt. Dette ”noget” viser sig som forvirring, angst, uro, irritation, handlingslammelse, spænding. Hun snakker, meddeler os – sig selv og mig – sine observationer. Fortæller om Poul og om sig selv i forhold til Poul. Hun snakker, og jeg lytter med opladt sind og suspenderet tanke, så vidt muligt og længst muligt *uden* at danne mig en mening om, hvad der foregår i og mellem de to personer.

Jeg spejler tilbage, hvad jeg hører, hun siger, og hvad jeg hører, hun *ikke* siger. I et stykke tid snakker hun og ved ikke, hvad hun siger. Og jeg lytter, *vil* endnu ikke vide, hvad hun siger. Jeg giver hende hendes ord tilbage, i nye mønstre, nye logikker. Fragmenterne samler sig: sådan kunne det være. Og/eller *sådan* kunne det være. Men ikke sådan. Processen består i, at vi begge lytter til hendes snak og begge kigger vi efter det ekskommunikerede – det, som er gledet ud af hendes bevidste *perception* (hun ved ikke, hvad hun har set), hendes bevidste *kognition* (hun kan ikke tænke systematisk over den situation, som hun og Poul er i) hendes *forståelse* (hun ser ingen sammenhæng i sine perceptioner, de, som er der, fremtræder for hende som løsrevne enkeltbegivenheder, de giver ikke mening) hendes *empatiske forståelse* (hun ved ikke, hvad der foregår i drengen). Der er ingen system i galskaben. Det eneste hun *ved* er, at der er ”*noger*”, som er galt. Hun ved så også af erfaring, at der er noget, hun ikke ”vil” se, noget som er utænkeligt og uforståeligt for hende. Og hun bliver diffus foruroliget, irriteret og rasende på drengen uden egentlig grund, og uden at hun kan fatte, hvorfor hun bliver så provokeret. Passivformen er den rigtige, hun er overvældet.

Hun beskriver den lille dreng, som bliver siddende stille i det træ, hvorfra han ikke kan komme ned. Han finder ikke på at bede om hjælp, klager ikke, hverken over at

sidde der, eller over ikke at blive hjulpet. Han bliver siddende til der er én, der kommer og henter ham ned. Hun beskriver hans tomme ansigt, øjnene, der ikke ser, osv. Jeg ser en stillestående stiv, lille fyr for mig, giver hende mine billeder, og spørger hende, om det kan være rigtigt, det, jeg ser. *Er det rigtigt, arbejder vi videre på det grundlag.* Hun fortæller om sit ubehag ved drengen, og jeg identificerer mig med hende og ved, hvad hun taler om. Jeg prøver på at se drengen for mig og fornemmer samtidig hendes ubehag, har på én gang en fornemmelse af, hvordan det må være at være Poul, være stille, lammet, usynlig. Og af hvordan det må være at være G., som skal have med det her ikke-eksisterende barn at gøre.

Hun mistror sine reaktioner som direkte udtryk og ved af erfaring, at de fornemmelser betyder, at der er noget på færde, som hun af egne grunde ikke tør se og vide. I dette tilfælde, at den treårige Poul er et barn i stor nød, truet og i farezonen. *At han behøver hende.* Hans stille, passive, usynlige eksistens er et tegn, som hun ikke vil læse. Hun er forurologiet, og hun fornemmer, at han er forurologende. Først i løbet af snakken ved hun, at han er forurologende *usynlig*. Hun ved, at hun har vidst i lang tid – lige så længe som hun har været forurologiet af ham – at hans ikke-eksistens er hans eksistensform. At gøre sig til intet er hans måde at være til på, hans beskyttelse i en udsat livssituation. Og det lykkedes næsten. G. så ham ikke, men usynligheden rumlede rundt i hendes system og *påkaldte sig opmærksomhed* som fravær.

Jeg kender ikke drengen, jeg ved *kun* det, som hun fortæller mig. Hun er, paradoksalt, en god observatør og kan på opfordring fylde ud med det, som hun *nu* pludselig husker, at hun har set. Jeg kan spørge, hvordan han reagerer i den og den situation. Hun kan lukke øjnene og kan for sit indre øje fremkalde situationen. I supervisorsarbejdet samler hun sine fragmenterede observationer af Poul, af interaktioner mellem hende og Poul, og af sine egne følelser og reaktioner i bestemte situationer sammen med ham. Observationerne bliver fyldt ud, bliver forstået, grundene til, at de *ikke* blev forstået, bliver også forstået. Observationerne bliver samlet i en struktur, som giver mening, og som fortæller hende det om drengen, som hun vidste på et andet plan, nemlig at han er truet, at hun gør ret i at være forurologiet, og at hun må handle.

Det vigtige i eksemplet er, at der i supervisionen ikke kommer nye oplysninger ind i systemet – jeg giver hende ikke ét godt råd. Alt materialet er hendes, arbejdet består i at få de fortrængte observationer op mellem os og at få dem samlet i en meningsstruktur, som igen giver grund for fornuftig handlen. Og grunden til at hun derefter kan handle fornuftigt er, at hun i stedet for at føle irritation og afstand-tagen over for hans passivitet, nu har en stærk med-følelse med ham.

Hjertet *havde* sine grunde, men kunne af forskellige andre grunde ikke komme til orde.

”That the emotional aspects, the feeling part of knowledge, may not be conscious to us – using one terminology – or cognitively salient to us – using another terminology – does not mean that this part is absent. -- Enevitably, something is evoked in us”. (Cottle, 1977, p. 15).

Det, som man kan lære af terapi og erkendelse nået gennem terapi er, at opfattelsen af det skarpe skel – ligefrem modsætning – mellem hjerte og fornuft, er uholdbar. Sagt på en anden måde, også følelse udtrykker en erkendelse af objektet. G. bliver irriteret på Poul og har i det hele taget mange følelser over for ham, som hun først gennem det terapeutiske arbejde bliver klar over og kender grunden til. Hun har set noget, men forarbejdningsgraden af det sete og forståede er for lav til, at hun kan få begreber for det, hun har set og viden nok til, at hun kan reagere på det. Hun reagerede med diffus angst/irritation.

Og eftersom hun som terapeut ved, at der stikker noget under sådanne følelser, søger hun at forarbejde den vage, diffuse, *abstrakte* erkendelse ind i en erkendelse, som er klar, præcis og *konkret* nok til, at hun kan handle på den. Man kan sige, at hun har respekt for sin følelse og ved, at den betyder erkendelse. Hun har sanset noget, som af den ene eller anden grund ikke umiddelbart kan komme ind i opmærksomhedsfeltet.

Følelsen som sådan, er naturligvis ikke, hverken i terapi eller uden for den terapeutiske sammenhæng en sidste appeldomstol. Såvel som jeg kan fejlpercipere, såvel kan jeg selvsagt også gå galt i byen med mine følelser, mine fornemmelser, min intuition, i den forstand, at de kan handle mere om mig end om objektet. I stedet for at være en erkenderelation til verden, kan det ske, at de bøjer tilbage i selvet. I den forstand er det ikke nogen sidste rekursbasis at sige: "Jamen jeg føler nu, oplever nu, at han . . .". På den anden side rejser det faktum, at jeg føler dette eller hint over for et fænomen eller et menneske et spørgsmål. Det, det siger er: "Vent lidt — jeg har ikke ord endnu, men jeg føler nu sådan og sådan, og jeg må finde ud af, hvad dét betyder, hvilken erkendelse, der kan være at hente". Som undersøgte er følelsesme blotte rørelser, men de kan undersøges, fortælles, gives ord, form og derved med-deles, gøres sociale. Og så kan det afgøres, i hvilken udstrækning, de handler om selv, og i hvilken udstrækning de handler om den anden. I hvilken udstrækning der er tale om idiosynkratiske udtryk for den følende sjæl, eller i hvilken udstrækning de udtrykker en endnu ikke formulerbar relation til verden.

Ved at respektere, at de er der, og ved at respektere, at de kan meddele om verden, åbner man op for et langt videre og grundigere — i en egentlig forstand — tilgang til verden. Vi har indsigt og erkendelse om andre mennesker, om os selv, og om mellemmenneskelige situationer og processer, som er dybere og mere omfattende end de ord og begreber, som vi umiddelbart har til rådighed. Men dermed er jo ikke sagt, at vi ikke kan hjælpe fornuften til at kende hjertets grunde.

II Om ikke at have begreb skabt om —

I sidste afsnit beskrev jeg, hvordan man kan vide noget uden at have begreber for denne viden, og før jeg beskriver dette anvendt på terapeutens praksis, vil jeg kort berøre det modsatte fænomen, nemlig det, at man kan have begreber uden at have begreb *om*. Min hensigt er stadig at forsøge en indkredsning af, hvad det vil sige at *vide*, at have viden skabt om mennesket.

Jeg vil tage mit udgangspunkt i det gammelkloge barn — mig f.eks. som jeg var. Da jeg var 11, havde jeg læst Tolstoy, Dickens, Dostojevsky etc., og jeg kendte til alle litteraturens store følelser. Forfatterne havde fortalt mig om kærlighed og had, og de havde fortalt mig om angst og smerte. Og i en egentlig forstand vidste jeg ikke, hvad de snakkede *om*. Ordene sagde mig naturligvis noget, jeg blev jo ved at læse, og jeg blev rørt. Ordene sagde mig så meget, at da jeg mange år senere gjorde voksenerfaringer selv, var der også genkendelse i dem. Men alligevel, mine erfaringer var ikke begrundede, som gammelkloge børns nu engang ikke *kan* være. Erfaringerne som jeg fik meddelt i bøger-

ne, havde jeg ikke selv gjort, oplevelserne ikke oplevet. Jeg havde *begreber* for, hvad de fortalte, men det var også alt, det jeg havde. I en egentlig forstand havde jeg *ikke* begreb *om* det, de fortalte mig.

Hvad vil det så sige at have begreb *om*? Det gammelkloge barns erkendelsesbrist er vel, at det har begreber, ord, men ord og begreber, som ikke har erfaringsmæssig fylde, ikke erfaringsmæssig basis. Det gammelkloge barn kan have erfaringer fra et barneliv. Og det kan kende til kærlighed, had, angst og smerte, bestemt kan det det. Men denne viden er baseret på erfaringer, som er barnets. Det kan *forestille* sig, men ikke *vide*, hvordan det er at være voksen, og at have de erfaringer, hvorpå den voksnes følelser baserer sig. ”Begreber” – ja, men ikke ”begreb om”. Det objekt, som ”om” skal fatte, mangler.

I terapeutisk arbejde med folk, der intellektualiserer – ofte ordarbejdere – har vi noget lignende. Der er ord og begreber nok, faktisk alt for mange, men de mangler konkret grund. Der er ord og begreber, men ordene og begreberne griber i den tomme luft. Der er ikke noget objekt, og ordene og begreberne står i vejen for en erkendelse, hvor hjertet og fornuften står på fælles grund. Den dagligdags betydning af ”du har ikke begreb skabt om . . .” tilsiger, at det empiriske grundlag mangler.

III Om at have handlegrundlaget i orden uden at have begreber for det

Det næste spørgsmål jeg vil se på er – Hvad skal der til, for at vi godkender erkendelsen – ikke som absolut sikker, men som sikker nok til at handle på. Et spørgsmål, som hænger sammen med spørgsmålet om, hvad der *tæller* som erkendelse, som viden.

Uffe Juul Jensen (1983) beskriver, hvordan man kan stille helt urimelige og urealistiske krav til sikker erkendelse, og han snakker ligeledes om, hvad det vil sige at have et begreb. Og foreslår for klinikerens vedkommende, at det må siges at være, når man behersker en given praksis.

Men lad os nok engang se på terapeutens virksomhed. Terapeuten er tilfreds nok med en erkendelse, som hun ikke eller ikke endnu har ord for. Ikke nok med det – ord og begreber kan i visse henseender blokere for en reel indsigt i, hvad der går for sig i den anden person. Ikke formuleret, eller ikke formulerbar viden er tilstrækkeligt handlegrundlag. Og oftere end galt går det godt. Hvis ellers terapeuten er en god erkender, har hun reageret på sin viden, før hun ved, hvad hun ved. Og undertiden når hun slet ikke at vide *i ord*, hvad hun ved. Hun *kan*, hvis det er nødvendigt (f.eks. hvis en tredje person spørger) rekonstruere sin forståelse og forståelsens veje, men det er som oftest ikke nødvendigt for hende at have ord på sine begreber². Donald Schön (1983) har taget sig for at analysere, hvad forskellige professionelle (arkitekt, byplanlægger, terapeut m. fl.) gør, når de arbejder, for igennem analysen af de konkrete gøremål at få fat i de implicite teoretiske og quasi-teoretiske begrundelser for handling. De professionsudøvende behersker en bestemt praksis. ”In my analysis of these cases, I begin with the assumption that competent practitioners usually know more than they can say. They exhibit a kind of knowing-in-practice, most of which is tacit.” (Schön, 1983, p. viii). (Han kalder

dette for "reflection-in-action", og hans ærinde er, gennem en undersøgelse af struktureringen af sådan viden at bidrage til en "epistemology of practice" (ibid)).

Også i dagligdagens handel og vandel tæller fornemmelser som handlingsgrundlag, om end et mere usikkert. Terapeutens træning består for en stor del i at "rense sig" for de "slør" på sansningen, fornemmelsen, perceptionen, som hindrer hende i at se og forstå klart, med andre ord, som hindrer hende i at skaffe sig et erkendelsesmæssigt solidt grundlag for at træffe spontane afgørelser. De forstyrrelser, som i dagligdagen træder ind mellem objektet og det erkendende subjekt er netop de forstyrrelser, som man arbejder på at få ud af verden i træning til at blive terapeut. Man arbejder, som terapeut-i-lære på at blive en sikrere erkender, og det gør man ved at arbejde med de forstyrrelser, som forhindrer én i at være det. I høj grad er det et stykke arbejde, som består i at få de projicerende elementer af perceptionen klargjort og arbejdet igennem. Det, som forstyrrer veridikal intuition er det, jeg nævnte tidligere, at sansningen i stedet for at rette sig ud af, være objektrelateret, bøjer tilbage i selvet. For at kunne bruge sin subjektivitet i objektiv erkendelses tjeneste (Katz, 1963, Reik, 1954) må man, på paradoksalt vis, lære at komme ud over selvet.

Om intuitiv viden

Theodor Reik snakker om analytikerens brug af sit ubevidste som erkendemodus, (Reik, 1954), og Ruth Cohn snakker om optræning af og brug af intuition i psykoteraeutisk erkendelse (Cohn, 1980). Det vil desværre føre for vidt at give intuitionen som fænomen en selvstændig behandling, om end det nok kunne være både fristende og umagen værd. Lidt vil jeg dog sige.

Intuitionen har somme tider karakter af anelse: Jeg har på fornemmelsen, at —. —: Men til andre tider af vished, og vished om ret så komplicerede sagsforhold, *fattet på én gang*. Som jeg forstår intuitionen, er det en syntetiserende virksomhed. Den rummer, hvad jeg ser og sanser og forstår. Det er som om alle indtrykkene forarbejdes og færdigforarbejdes ubevidst eller ikke-bevidst, for så *på én gang* at dukke op i opmærksomhedsfeltet som *viden*. I terapien har terapeutens intuitive viden ofte karakter af genkaldelse og genkendelse. Mange detaljer fra denne eller andre tidligere terapier, sagte og usagte ting, tidligere gester, ansigts- og kropsudtryk, — alt dette samler sig i en konklusion så at sige. Visheden er der, jeg kan være lige så sikker som i bevidst perception/kognition, hvilket selvfølgelig ikke udelukker at jeg, som dér, kan tage fejl. Men her er det mere interessant, at jeg altså også intuitivt kan fatte rigtigt. Om jeg gør, må i terapien undersøges, såvel som det vil være klogt at undersøge i dagligdagen. Prøver jeg at undersøge, hvad intuitionen beror på — og det kan jeg godt, den intuitive viden er sjældent grebet ud af luften — så består eftersporingen i en opløsning af syntesen i dens spredte elementer, væremådeudtryk fra den andens side synsindtryk fra min side. DVS nogle af grundene finder jeg direkte i den anden (gester, ansigtsudtryk etc.) — dér kan jeg henvise til objektet, så at sige. Nogle finder jeg i mig selv, i *min* reaktion, i mine bil-

leddannelser, erindringer, associationer til det, som den anden siger og gør. Og den del af eftersporingen består i, at jeg finder *grunden* til min reaktion hos den anden, givet at jeg er, som jeg er – den slags ”registreringsinstrument” –.

”Og var det ikke muligt, at den form for ’intuitiv’ erkendelse, som Bergson hæver over al fornuftsmæssig erkendelse, fordi den ikke antages at være formidlet af noget formulerende (og derved fordrejende) symbol, i sig selv er fuldkommen fornuftsmæssig, men blot ikke kan udtrykkes i sprog – et produkt af den afbildende symbolfunktion, som bevidstheden aflæser i et nu og opbevarer i en indstilling eller i en holdning?” (Langer, 1969, p. 105). Når hun tilslutter sig denne tanke, er det fordi ”så virker selve tanken om en *ikke-fornuftsmæssig* kilde til erkendelse undergravende på forestillingen om bevidstheden som organ for erkendelsen. Fornuftsvirksomheden er bevidsthedens væsenskerne, og den symbolske omformning dens fundamentale arbejdsmåde. Det er derfor en grundlæggende fejltagelse kun at ville anse den for at være til stede i den systematiske, direkte ræsonneren”. (ibid, p. 106).

Pointen i alt dette er dobbelt: for det første, at jeg kan have en viden, som jeg ikke har ord og begreber for, men som *viser sig i mine handlinger*. Og for det andet, at jeg, for det meste, og hvis jeg får god tid til det, *kan efterspore* min intuitive, ikke verbaliserede videns *grundlag*.

Intuitionen har jo traditionelt været kvindernes sag, og det kan være én dårlig grund til, at den egentlig ikke rigtig er blevet taget alvorligt – hverken i dagligdagen eller inden for faget. Og det er en skam. Det har medført, at den mestendels opfattes på én og vurderes på to diametralt modsatte måder – nemlig på den ene side som et mystisk, ikke-eksisterende noget, som kvinder *påstår*, at de har, eller på den anden side en mystisk evne, som er så helt speciel, at man ikke kan nærme sig den empirisk videnskabeligt. Det fælles i de to opfattelser er, at intuitionen opfattes som en esoterisk, mystisk evne til at gribe hvad som helst ud af luften. Men tværtimod at være en sådan metafysisk, overjordisk størrelse, er det måske en helt oprindelig erkendemåde (Schachtel, 1959), en erkendemåde, som beror på, at vi først og fremmest har en kropslig sanselig eksistens, og på at vi som mennesker har *medmenneskelig* eksistens. Vores psyko-somatiske eksistens i forbundethed med et andet menneske er vores tidligste og derfor mest grundlæggende erfaring, og er den erfaring, som vi ud-vikler os fra.

Den er en bastant forudsætning for, at spædbarnet udvikler emotionelle og intellektuelle kapaciteter. Har forælderen ikke evnet at læse spædbarnet ret, ikke evnet at fatte, gribe, samhandle med et væsen, som ikke har ord til sin rådighed, så udvikler dette væsen sig til en person med forstyrrede relationer til verden. Spædbarnet kan ikke fattes med intellektet alene. Det må begribes og behandles med hjerte og fornuft. Jeg ser ingen modsætning i at sige, at jeg gennem subjektive erkendelsesmåder, intuitive, empatiske, kan nå gyldig omverdenserkendelse. De har længst stået deres prøve i den erkendesituation som psykoanalyse og psykoterapi er, og endnu længere i den erkendesituation som kvinder har stået i med deres spæde børn³. Psykoanalytikeren Ruth Cohn siger, ”There is no false intuition, there is only intuition or error” (Cohn, 1980, p. 115), hvilket indebærer, at de subjektive erkendeformer selvagt er underlagt de krav, som man i øvrigt vil stille til erkendelse.

Pascal sagde ”Hjertet har sine grunde, som fornuften ikke kender grund for; man ved det i tusinde ting”. (Thielst, p. 20). Hvis nu hjertet og fornuften trådte i dialog med hinanden og gjorde det på grundlag af den viden, som de tusind ting giver, så er der, så vidt jeg kan se, ikke noget til hinder for, at de kan mødes og heller ikke noget til hinder for, at de kan lære af hinanden. Hjertet og fornuften *forholder sig jo* til tusinde ting. De har hver sin måde at fatte på, og der er kun dårlige grunde til ikke at bruge begge forholdsmåder så godt man kan. At leve *enten* på hjertets *eller* på fornuftens grund, er at vælge en ensidighed i omverdens relationen. Dét er at vælge at give afkald og endda uden, at der ligger nogen principiel nødvendighed i det valg.

Om at have viden om mennesker og menneskelige sammenhænge

Jeg vil i det følgende snakke om det, jeg kalder identifikatorisk viden og tage tråden op, som jeg slap, omkring vitsen, og omkring det gammelkloge barn og den intellektuelle ordgyder. Jeg vil gå over til at snakke om forskeren og forskningsaktiviteten.

”– are there rational and objective reasons for believing that the study of man cannot be accomplished by the use of logic alone? Why must the student of human personalities become empathically involved with his subjects (Katz, 1963, p. 14).

Jeg vil igen gribe tilbage til vitsen som analogi. Når vi ler, er vi ”inside the thing we wish to describe, and our description will have little meaning, unless it conveys a lively experience of that experience”. (Willeford, 1969, p. xlx). Empatien er en *forudsætning* for forståelsen, og hvis denne forståelse skal formidles, må også den empathiske forståelse formidles som forudsætning. Hverken den, som skriver, eller den, der læser, kan forstå rent intellektuelt. *Pointen* forsvinder. Hvorfor? Hvis jeg skal forstå, hvorfor A ler, må jeg selv forstå pointen i vitsen. Og den forstår jeg kun, hvis jeg er blevet overrumplet af den, hvis jeg er blevet forført af den. For at forstå pointen skal jeg have leet. Det Freud gør i sin bog om vitsen (Freud, 1978 (1905)) er da også at få læseren til at le først og bagefter forklare, hvad der er at le ad, og hvorfor han ler. Men *forstår* læseren ikke vitsen, og det vil faktisk sige, ler han ikke, har han heller ikke grundlag for at forstå forklaringen, han ved ikke, hvad forfatteren egentlig snakker om. Det slående med vitsen er, at jeg ler *før*, jeg har en intellektuel forståelse. Og den anden vej rundt – *hvis* jeg ler, så *har* jeg forstået, og så kan jeg, med større eller mindre besvær ”forklare” den med ord. Den ikke-intellektuelle/intuitive forståelse og den intellektuelle forståelse kan ikke reduceres til hinanden. Det er nødvendigt at fatte pointen i en vits, før man kan beskrive den og dens virkning.

Lad os se på begrebet modstand. Før man *kender* dens kvalitet (af sejt modvillighed, hektisk teoriudvikling eller af andre former, den kan tage), og før man *ved* indefra, hvilke manøvrer man er villig til at kaste sig ud i for at undgå det indlysende – så har man, som det gammelkloge barn, ikke begreb om modstand. Man har en etiket for visse handlemønstre. Er man terapeut, tager man fejl af modstanden og dens styrke eller raffinerethed. Er man for-

sker, forstår man ikke, hvad terapeuten og personen (dyaden, som undersøges) får så uendelig lang tid, så u-fattelig lang tid til at gå med. Det empiriske grundlag mangler, hvis empatien glipper, og empatien glipper, hvis der ingen identifikationsmulighed er.

Mange af de begreber, som bruges om psykiske tilstande/processer er på en måde grundlæggende fænomenologiske. Man kan sikkert vælge mange perspektiver på had, kærlighed, angst og smerte, men *mangler* det fænomenologiske perspektiv, bliver begrebet meningsløst. Som et mindstemål må det fænomenologiske perspektiv være *forudsat* hos begrebsmageren, om ikke andet så som en identifikatorisk viden: begrebsmageren *ved* om den angst, som kan få et menneske til at stritte imod en given indsigt, han ved fra sit eget perspektiv og kan identificere sig med den andens.

Hvis nu ikke han har grundlag for dette, dvs hvis han ikke selv har ydet forskellige former for modstand mod indsigt og forandring, så kan han ikke rigtig forstå, hvad de to personer – terapeuten og personen – egentlig *får* tiden til at gå med. Det ”fornuftige” ræsonnement går: – ”det er jo indlysende, hvad personen ikke vil se, (i en gruppe er som regel han den eneste, som ikke har set det). Og han kan da bare . . .”. Og – hvad angår terapeuten, ”hvorfor forklarer hun ikke slet og ret det arme menneske, hvad der er galt, så han kan få det korrigeret i en fart. Hvorfor lader hun så lang tid gå?” Dvs, allerede på beskrivelsesplanet bliver der noget galt, der er noget væsentligt, beskriveneren ikke har fattet. Det giver et erkendelseskip at have erfaret systematisk blindhed hos sig selv og at have lært angsten at kende i ophævelsen af blindheden. Man har lært om sig selv, og man har lært om psykologi. Een følge er, at det er vanskeligere at ignorere det indre perspektiv. Man *ved* jo, hvad det er, der skal fattes. Personens smerte og angst, og det vil sige den *oplevede* smerte og angst er den, som skal bearbejdes.

De strukturer, der skal bearbejdes i terapien og forstås i forskningen er dobbelte – og den ene side vender indad. Den kan kun erkendes indefra eller i identifikation med det indre perspektiv. Måske kan man så sige, at *forudsætningen* i psykologien for en begrebsdannelse er identifikatorisk viden, dvs hvis man vil beskæftige sig med mennesket som person, som et væsen med subjektivitet, et væsen med refleksivitet.

Nu er det jo sådan, at forskeren har et dagligliv med dagliglivserfaringer. Han *har* jo erfaring med en del følelser og logikker, fordi han også er menneske og også, hopefully, har elsket og levet. Og det vil sige, at den forudsætning som identifikatorisk viden er, ofte smugles ind som en tavs forudsætning. Empatisk formåen er en almen menneskelig kapacitet (Ottomeier, 1976) og at *kende* et menneske er i en vis forstand at genkende. ”To be able to recognize something we require some form of apriori-knowledge.” (Katz, 1956, p. 56).

En stor del af svaret på spørgsmålet, rejst i citat af Katz, om hvorfor det ser ud til, at man for at kunne studere mennesker må involvere sig empatisk, ligger i, at forskersubjekt og forskningsobjekt helt alment er af samme slags, og som sådan har en del forudsætninger som fælles grund. Vi har samme slags kropslige udstyr, og vi har en lang barndom i objektiv afhængighed af dem, som kom før os. Hvortil kommer, at vi gennem denne barndom *udvikler* os til at blive mennesker i relationer med andre mennesker. Vi *lærer* menneskelig-

hed som er med-menneskelighed (hvad dette så til enhver tid og på ethvert sted måtte betyde). Det er fælles vilkår.

Vi *har* denne viden om den anden som en tavs forudsætning i ethvert møde, og vi kan ikke med lethed, endsige omkostningsfrit, frasige os empatisk formåen og identifikation med den anden. Det gælder alment for menneskelige relationer, og således også i den særlige relation, som en forskningsrelation er.

Frasiger vi os empatien og identifikationen, taber vi på to fronter – det beskadiger menneskeligheden at se bort fra menneskeligheden. Og, det går ud over psykologisk videnskab at se bort fra, at forskningsobjektet er et specielt objekt, og at der altså er en speciel slags symmetri mellem forsker og udforsket.

Afskæres relationen mellem forælder og barn, går der skår i menneskeligheden hos barnet. Og gøres dette radikalt, får vi psykopatien: psykopaten har ikke lært det helt væsentlige træk ved menneskelige objekter, nemlig at de har subjektivitet. Han ser dem som objekter og behandler dem som objekter.

Man kan undre sig over, at man netop i psykologisk videnskab ofte har taget psykopatens erkendelse måde som erkendelsesparadigme: en total adskillelse mellem forskersubjekt og forskningsobjekt og en gennemført og villet afskæring af identifikation fra forskersubjektets side. Subjektet har betragtet, og undertiden behandlet objektet som *objekt*. Og dermed set bort fra det specifikke ved netop humane objekter, nemlig at de har subjektivitet. Så meget mere påfaldende er det, fordi det at danne objekt-relationer er en tidlig og derfor i flere betydninger en grundlæggende dannelse. Det kræver anstrengelse at *se bort fra* og *ikke* vedkende sig sin fælles menneskelighed, det kræver anstrengelse *ikke* at identificere sig. Vores spontane ytring er at gøre det. Kun psykopaten kan ubesværet anskue og behandle sin næste som objekt. Han kan til gengæld dårligt andet.

Identifikatorisk viden og køn

Jeg vil trække konklusioner af spørgsmålet om identifikatorisk viden på et mere konkret plan. Jeg er et subjekt, som kigger på et medsubjekt. Jeg er et subjekt af køn, som kigger på et medsubjekt af køn, og deraf følger noget.

Visse typer viden er forskeren afskåret fra, hvis han er en han, og hun, hvis hun er en hun. Og afskåret fra på en bestemt måde, eller i en bestemt henseende, nemlig dér, hvor der ikke er mulighed for identifikation med objektet på bestemte områder. Jeg *ved* ikke, hvordan det er at have erektion. Om end jeg kan tro, at jeg har *analoge* oplevelser, så *kan* jeg ikke vide. Som den mandlige forsker i fødsel og menstruation, så ved jeg i en bestemt forstand ikke, hvad jeg taler om. Og som den mandlige forsker i de dele af kvindestruktureringen, som er specifikt kvindelige, byggende på specifikt kvindelige erfaringer. Og her igen, min forståelse af mænds konkurrence og afhængighed af hinanden og hinandens vurdering – der er elementer i den, som er mig fremmed. Hvilket er i orden, bare jeg ikke bilder mig noget andet ind. Bare jeg som forsker *ved*, hvor grænserne for de forskellige typer erkendelse går, bare jeg *ved*, hvilke typer erkendelse, jeg er afskåret fra, ved hvad jeg *ikke kan* vide. Bare jeg er

opmærksom på det både i forskningsprocessen og i resultaterne.

For så vidt man kan snakke om en mandskultur og en kvindekultur, så er det også rigtigt at kalde en ud-forsker af det modsatte køn for en slags antropolog. I hvert fald vil det være klogt at forholde sig som en sådan, og det vil sige, være forsigtig med at tegne den kultur, man undersøger i sin egen kulturs billede og ud fra sin egen kulturs forudsætninger. Eller snarere være opmærksom på, *hvornår* man gør det; der vil være træk af kulturen og af kulturens psykologi, som er som den kendte. Og der vil være træk, som ikke kan forstås ud fra forudsætninger, som er dem fremmede. Forskeren taler altid fra et bestemt sted med et bestemt perspektiv, og til tider er denne vinkel én, som ikke har identifikatorisk viden som mulighed. Konsekvensen af at tale om noget, som man ikke har føling med er ofte fordømmelse, hvilket megen forskning om kvinder viser.

Det kan så være, at en kvindelig forsker kan studere mænd, og en mandlig forsker kvinder, med en vidensgevinst af anden art. På én og samme tid er de fremmede for hinanden og forbundne med hinanden. Den andetkønnede forsker stiller sine spørgsmål fra en erfaringsbasis, som er anderledes. Men den er anderledes på en *bestemt* måde. De to køn er vokset op sammen, og er opdragede af folk af begge køn. Nogle af deres kønstræk har de lært direkte, nogle har de lært pr. implikation. Kønnenes psykologi er specificerede på måder, som står i forhold til hinanden: kønsvæsenene ved om hinanden som sådan, de ved om den anden gennem sig selv, og de ved om sig selv gennem viden om den anden.

Hele denne erfaringsmængde stammer fra et liv levet i samfund karakteriseret ved en fundamental splittelse efter køn og undertrykkelse af kvindekønet. (Holter 1970).⁴

Sådan kan spørgsmålet stilles i abstrakthed, men for at denne abstrakte forskel skal gøre en forskel, må vi blive mere konkrete. Lidt indirekte kan jeg måske give en slags svar på, hvorfor spørgsmålet om hvorvidt man kan tale om en specifik (og eksklusivt) kvindelig videnskab, en specifik (og eksklusivt) kvindelig metode er et problematisk spørgsmål. Jeg synes ikke det spørgsmål giver mening som sådan. Fordi det er for *abstrakt*. Det fokuserer ensidigt på forskerens person snarere end, som jeg vil finde det rigtigt på *den bestemte relation*, som findes/skabes mellem erkenderen og det erkendte. Som *deskriptiv* kategori kan jeg være med til at snakke om såvel feminin videnskab som feminin metode og sprog, men som *preskriptiv* kategori har den alle disses ulemper.

Konklusion

Så langt har jeg forsøgt at bevæge mig op over den tænkemåde, som stiller uløselige spørgsmål, og som tvinger én til valg, som er tankefostre. Jeg vil ikke være henvist til *enten* at tænke logisk, *eller* til at føle/sanse/forneemme og heller ikke, når jeg gør mit arbejde. For både terapi og videnskab gælder det, at der er brug for intelligens og intuitiv/empatisk formåen.

Vi er som kvinder i fornuftens og logikkens navn blevet dukket så tit og ofte – ideologisk/kulturelt/videnskabeligt, såvel som i personlige forhold –,

at vi kan være fristede til at sige til helvede med fornuft og logik. Men det er et afkald, og ikke et nødvendigt afkald, om end det kræver *energi*, kræfter og snilde at balancere på dikotomien uden at falde i den. I stedet for at smide rationaliteten ud, er det efter min mening værd at undersøge, om fornuften og logikken er fornuftig, eller om den har rejst under falsk navn.

Mændene har bestyret rationaliteten, og også på sin vis været henvist til den, lukket inde i den. Og dvs at de har anvendt den over for fænomener, som ikke uden videre gribes af den logiske og rationelle tænkning. Man kan ved tænkningens hjælp ikke uden videre fange alle fænomener og at bruge erkendelsesmetoder, der er fundamentalt uegnede til at få erkendelse om det objekt, som de sigter på at få viden om, er som Devereux ovenfor siger, irrationelt. Med fornuften forkert appliceret følger fornuftens omslag i ufornuft. Såvel som det er ufornuftigt at smide *fænomenet* ud, fordi det ikke modstandsløst og uden besvær lader sig undersøge med de metoder, man har. Det sker ikke sjældent, at genstand og metode forveksles på den måde, og metoden kommer til at bestemme, hvad der *skal* undersøges, nemlig det, som *kan* undersøges under de forudsætninger og med de midler, som man har. Og det er at sætte vognen foran hesten.

Men det, at fornuft og logisk tænkning ikke kan bruges i *alle* situationer og over for et hvilket som helst problem i verden, betyder så heller ikke, at den rationelle tilgang ikke kan bruges til *noget*. Hvornår rationel tænkning og logik er brugbare veje er en konkret afgørelse – en afgørelse, som består i, hvorvidt dette eller hint spørgsmål nu er et sådant slags spørgsmål, som kan besvares ad den vej. Når jeg skriver det her, er det fordi jeg i vejledninger, og i øvrigt i snakker med kvinder på universitetet, har mødt alt for mange, som sætter lighedstegn mellem systematik, logik, fornuft etc. og mandsherredømme. De er rede til at forkaste, ubeset og uundersøgt, gængs videnskabelig tænkning og gængse videnskabelige krav. Nogle af disse krav er såmænd heller ikke værd at gemme på, mens andre er udsprunget af sagen selv, de er vel-begrundede.

Jeg siger så til forskende og studerende søstre, at så vidt jeg har erfaret er den abstrakte negation en blindgyde. At en bedre vej ud er at *undersøge* fornuften, se efter om den nu er fornuftig. Og gøre det som en konkret undersøgelse. Og selvsagt ikke bøje sig, hvis fornuften er anvendt uden for sit anvendelsesområde, eller hvis et rationelt perspektiv og en rationel/logisk analyse ikke uden videre tjener objektet, eller hvis den ikke tjener den *alene*.

Og som sagt, kritikken skal være bestemt og konkret, dette fordi en konkret kritik i højere grad kan pege på bestemte alternativer, den siger *hvad*, der er galt og siger samtidig, *hvad* der ville have tjent emnet bedre. En *mangel* siger noget om, hvad der *ikke* er, og siger samtidig noget om, hvad der kunne have været. Den totale negation er en refleks, og det at sige NEJ, efterlader nejsigeren i et tomrum. Dette *har* selvfølgelig som forudsætning, at mennesket er bedst tjent med at bruge både fornuft og følelser *fuldt ud*. Og det afhænger af, at man kan lade det være et konkret og praktisk problem, hvis der er konflikt. Konkret kan der være tale om valg, i al abstrakthed aldrig.

Hvad jeg således holder fast i er, at det er vigtigt at sige til kvinder, der studerer og forsker, og til kvinder som "brugere" af forskningsmæssige resulta-

ter, at de ikke skal smide barnet ud med badevandet og give afkald på rationaliteten, når den *er* rationel. Der er ikke grund til at give afkald overhovedet på erkendelse af *nogen art*, eller på måder at få erkendelse på. Det, som det gælder om, er, at finde ud af hvornår og hvordan, og så i øvrigt på sensitiv, reflekteret, overvejet vis pendle mellem de forhåndenværende erkendelsesmåder.

Tiden er inde til at samle trådene. Udgangspunktet var forholdet mellem forskersubjekt og forskningsobjekt, som har en specielt symmetrisk karakter inden for humanvidenskaberne, og specielt inden for psykologien. Et krav om at fastholde forskersubjektet i billedet betyder – med Bakans ord som nævnt i indledningen, at være "aware of the operation of psychological and cultural factors in our own research operation. -- What we ordinarily call methodology needs to be expanded to include the culture and psychology of psychologists". (op. cit.)

Eftersom psykologers psykologi er specificeret af køn, er konsekvensen en *undersøgelse* langs denne dimension. Undersøgelse er understreget, fordi resultatet ikke kan foruddiskonteres – det er et empirisk spørgsmål, hvorvidt og hvad kønsdifferentieringen betyder i det konkrete tilfælde. Dernæst gik jeg over til at snakke om én af de mest sejlivede dikotomier i den vestlige kultur, nemlig dikotomien mellem hjerte og fornuft, som Pascal udtrykker den. Denne dikotomi har et kønspræg, idet de to modsatstillede kapaciteter i overvejende grad er placeret på køn. Jeg nævner den terapeutiske aktivitet som et erkendelsesparadigme. I terapien overskrides *modsætningen* mellem hjerte og fornuft, begge er nødvendige, og *forskellige* måder at erkende verden på. Og jeg prøver med eksempler at komplicere vidensbegrebet, vise at et vidensbegreb som identificerer fornuft, viden, erkendelse med den diskursive tale, bliver for magert. Hjertet har også sin *fornuft*. Susanne K. Langer siger: "Anerkendelsen af den afbildende symbolfunktion som en normal og almindeligt forekommende formidler af betydning udvider vor forestilling af fornuftsvirksomheden langt ud over de traditionelt afstukne grænser, uden derfor på noget tidspunkt at fornægte logikken i strengeste forstand. Hvor som helst der er et symbol i aktion, er der også en betydning; og omvendt svarer forskellige sektorer af erfaringen – f.eks. fornuft, intuition, vurdering – til forskellige former for symbolsk formidling. Intet symbol er fritaget for den opgave at stå som en logisk formulering af det, det formidler, for at *uddrage et begreb* af det; hvor simpel dets mening end måtte være eller hvor omfattende, så er denne mening en *betydning* og derfor også et element for erkendelse." (Op.cit. p. 104-105).

Efter at have inddraget intuitive/empatiske erkendemåder hævder jeg nødvendigheden af identifikatorisk viden i psykologiske begreber brugt om personen. Og knytter dette til det forhold, at menneskets grundliggende dannelse af sociale relationer består i en anerkendelse af, at de humane objekter har subjektivitet. Hvis ikke denne – hjertets dannelse – kunne man sige, bliver etableret, bliver personen afstumpet på bestemte måder. Inden for psykologien som videnskab er der en dobbeltbegrundelse for at inddrage dette forhold. En moralsk, som jeg ikke mener, vi kan unddrage os, (implicit og explicit behandlet i Fog, 82 og Fog, 84). Og vævet sammen med denne begrundelse en

videnskabelig. Hvis man videnskabeligt behandler det menneskelige forskningsobjekt *som om* det ikke har subjektivitet, så går man simpelthen galt i byen. "At behandle forskningsobjektet som objekt" kan tage mange former, og det vil føre for vidt at komme ind på dem her. Men det handler i vid udstrækning om undladelsessynder – det ignoreres, at mennesket er et væsen, som udvikler sig af og fra sin oprindelses sammenhæng, at denne udvikling munder ud i bestemte dannelser, og at disse dannelser er ballasten, som personen lever ud i sin nuværende sammenhæng. En person er altid person-i-sammenhæng, historisk og nutidigt. Og med en del af sin bevidsthed drejende sig omkring fremtiden.

Og er altid person i del-tagelse med sine omgivelser, og med sig selv i sine historiske og nutidige omgivelser.

Det gælder forskersubjektet – og det gælder forskningsobjektet. De er forbundne i en fælles menneskelighed, der, som menneskelighed er, er en medmenneskelighed.

NOTER

- 1) Jeg har i min tid som kandidatstipendiat på Psykologisk Institut, Å. U. arbejdet på et projekt om psykoterapi. Jeg har i den anledning tilbragt i alt omkring 60 dage som deltagende observatør i en fast træningsgruppe, ledet af den amerikanske psykoterapeut Natasha Mann.

Ud over deltagelse i disse mange timers terapi, fik jeg på en forskningsrådsbevilling mulighed for at få optaget ca. 25 ét-timers videobånd med terapeutisk arbejde, ligeledes med Natasha Mann som terapeut.

- 2) Generende som det kan være for ordenssansen, så tror jeg, at forholdet mellem teori og praksis er langt mere kompliceret og langt mere formidlet end Lone Karpatschoff antyder i sin artikel om følelser. (Psyke & Logos nr. 1, 1984, p. 72).
- 3) Nu hvor *moderen* langsomt er ved at blive til en *forælder* kan det så godt tænkes, at intuitionen bliver respektabel, i virkeligheden og i psykologien.
- 4) For en kortere sammenfatning af: 'Sex Roles and Social structure' af Lars Hem se Haukaa et al. 1982, p. 183.

REFERENCER

- BAKAN, D. *On Method. Toward a Reconstruction of Psychological Investigation*. San Francisco: Jossey-Bass., 1969.
- COHN, R. C. *Selected Papers*. Unpublished, 1980.
- COTTLE, T. J. *Private Lives and Public Accounts*. Amherst: University of Massachusetts Press, 1977.
- DEVEREUX, G. *From Anxiety to Method – in the behavioral sciences*. The Hague-Paris: Mouton & Co., 1967.
- FOG, J. *Realitetssans*. Stencil. Psykologisk Institut. Aarhus Universitet. 1979(a).
- FOG, J. Om Kvalitativ Metode. I: *Kvalitative Metoder i Dansk Samfundsforskning*. Nyt fra Samfundsvidenskaberne no. 50, 1979(b), p. 29-42.
- FOG, J. Om metode, sandhed og solidaritet. I: H. Holter & R. Kalleberg (red.). *Kvalitative metoder i samfunnsforskning*. Oslo: Universitets forlaget, 1982, p. 36-54.

- FOG, J. Factors Associated With The Knowledge-Getting Process. I: *Tidsskrift för Nordisk Förening för Pedagogisk Forskning*. Tema: Det kvalitative forskningsinterview. Nr. 3/4, 1984.
- FREUD, S. *Jokes And Their Relation To The Unconscious*. London: Pelican Books, 1978 (1905).
- HAUKAA, R., M. HOEL & H. HAAVIND (red.). *Kvinneforskning: Bidrag til Samfunns-teori*. Festskrift Til Harriet Holter. Oslo: Universitetsforlaget, 1982.
- HOLTER, H. *Sex Roles and Social Structure*. Oslo: Universitetsforlaget, 1970.
- JENSEN, U. J. *Sygdomsbegreber i praksis*. Det kliniske arbejdes filosofi og videnskabs-teori. København: Munksgaard, 1983.
- KARPATSCHOFF, L. Det kommunikative følelsesliv. I: *Psyke & Logos*, nr. 1, Dansk psykologisk Forlag, 1984.
- KATZ, R. L. *Empathy*. Its nature and uses. London: Collier-Macmillan, 1963.
- LANGER, S. K. *Menneske og Symbol*. En studie i fornuftens, ritualets og kunstens symboler. Gyldendal, 1969 (1942).
- LEGUIN, U. *The Language of the Night*. Essays on Fantasy and Science Fiction. New York: Berkley Publishing Corporation, 1979.
- MAHLER, M. S., F. PINE & A. BERGMAN. *The Psychological Birth of the Human Infant*. Symbiosis and Individuation. New York: Basic Book, 1975.
- MAMMEN, J. *Den Menneskelige Sans*. Dansk psykologisk Forlag, 1983.
- OTTOMEYER, K. *Anthropologieproblem und marxistische Handlungstheorie*. Giessen: Focus-Verlag, 1976.
- REIK, T. *Listening with the Third Ear*. The inner experience of a psychoanalyst. New York: Farrar, Straus & Co., 1954.
- SCHACHTEL, E. G. *Metamorphosis*. On the Development of Affect, Perception, Attention and Memory. New York: Basic Books, 1959.
- SCHÖN, D. A. *The Reflective practitioner*. How Professionals Think In Action. New York: Basic Books, 1983.
- SPITZ, R. *The first year of life*. A psychoanalytic study of normal and deviant development of object relation. New York: 1975.
- THIELST, P. Følelsernes Idéhistorie – Nogle mønstre og eksempler. I: *Psyke & Logos*. nr. 1, Dansk psykologisk Forlag, 1984.
- WILLEFORD, W. *The Fool and His Scepter*. A Study in Clowns and Jesters and Their Audience. USA: Northwestern University Press, 1980 (1969).